

ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ У «ПОВІСТІ ВРЕМ'ЯНИХ ЛІТ»

Стаття розкриває гендерний аспект у «Повісті врем'яних літ». Гендерна картина суспільства в літописі розкривається через призму християнського світогляду. З огляду на це досліджено гендерні стереотипи та їхню роль у соціальному житті Київської Русі.

Ключові слова: гендер, літопис, гендерний стереотип, фемінність, маскуліність.

Статья раскрывает гендерный аспект в «Повести временных лет». Гендерная картина общества в летописи раскрывается сквозь призму христианского мировоззрения. В связи с этим исследованы гендерные стереотипы и их роль в социальной жизни общества Киевской Руси.

Ключевые слова: гендер, летопись, гендерный стереотип, феминность, маскулинность.

The subject of the paper is gender dimension in the Story of Last Years. The gender pattern in the annals of society is revealed through the lens of the Christian worldview. The author of the paper provides an analysis of the gender stereotypes and their role in the social life of Kievan Rus.

Key words: gender, Chronicle, gender stereotype, femininity, masculinity.

Українська художня література ніколи не стоїть осторонь основних питань людського буття, серед яких помітне місце займають взаємини між статями. Сучасна наука, крім терміна «стать», активно послуговується терміном «гендер», вводить його в широкий соціологічний, психологічний, історичний, літературознавчий контекст. «Gender» відрізняється від поняття «sex», яке у перекладі означає «стать». «Sex» означає біологічну стать і належить до природних конструкцій, що виражають біологічні відмінності між чоловіком і жінкою. Якщо стать дається від природи, то гендер – конструється соціально й зумовлений культурою. Він стосується однаково осіб жіночої і чоловічої статей» [5, с. 43]. Тобто, термін «стать» вживається тоді, коли мова йде про певні ознаки людського тіла, які є прикметними у фізичному розрізненні чоловік/жінка, тоді як «гендер» характеризує низку психологічних, соціальних, культурних відмінностей між чоловіком та жінкою. За словником «Сучасне гендерне мислення» Т. М. Мельник та Л. С. Кобилянської, «гендер – змодельована суспільством та підтримувана соціальними інститутами система цінностей, норм та характеристик чоловічої і жіночої поведінки, стилю життя та способу мислення, ролей та відносин між жінками і чоловіками, набутих ними як особистостями в процесі соціалізації, що насамперед визначається соціальним, політичним, економічним та культурним контекстами буття» [5, с. 43].

Теорія гендеру дедалі глибше проникає в коло зацікавлення сучасної науки, зокрема літературознавства. Вона дозволяє по-новому інтерпретувати твори української літератури, досліджувати їх, враховуючи специфіку гендерної картини світу, заснованої на стереотипах маскуліності й фемінності. «Гендерний аналіз, зміщуючи акценти на індивідуально-психологічну проблематику, враховуючи часто не визнані суспільством

чи панівною патріархальною ідеологією погляди, дає змогу відчитувати різні рівні художнього тексту, враховувати різні ціннісні орієнтації» [1, с. 426]. Такий підхід спрямований на посилення інтересу до української літератури, сприяє актуалізації нових інтерпретацій відомих текстів.

Цінним для роботи над новими літературними студіями залишається досвід зарубіжних (С. де Бовуар, С. Бем, Ш. Берн, А. Розенхольм, Е. Шоуолтер та ін.) та українських (В. Агеєва, Т. Гундорова, Н. Зборовська, С. Павличко, В. Погребна, Г. Улюра та ін.) вчених. Останнім часом простежується тенденція до збільшення кількості наукових публікацій, присвячених гендерному аспекту в літературі (С. Авраменко, Ю. Гончар, Н. Клименко, І. Кузнецова та ін.).

Для сучасного літературознавства характерним є домінування гендерних інтерпретацій сучасної прози, де по-новому переосмислюються особливості гендерної поведінки у суспільстві, соціальний статус чоловіка та жінки з огляду на гендерну приналежність, а також гендерні конфлікти наших днів. Натомість майже не практикуються подібні дослідження у царині давньої літератури. Однак, аби зрозуміти гендерну специфіку української літератури, варто поглянути на неї в історичному зрізі, звернувшись, насамперед, до найперших українських художніх текстів, центральне місце серед яких займає «Повість врем'яних літ».

Літопис охоплює «минулі літа», а також роки, сучасні авторам, тому гендерна картина у тексті може змінюватись, відповідно до специфіки хронотопу та особливостей суспільства тієї пори: «Якими б не були людські суспільства, – примітивними чи розвинутими, осілими чи кочовими, класовими чи докласовими, воєвничими чи миролюбними, багатими чи бідними, – усіх їх поєднує незаперечний факт наявності в соціальній структурі двох найбільших категорій людей – чоловіків і жінок, а також те, що в культурі

суспільства є сукупність ідей, ставлень, норм, моделей поведінки, традицій, які передаються від покоління до покоління, ціннісних уявлень про те, якими повинні бути чоловіки та жінки, які соціальні статуси посідати, які соціальні ролі відігравати» [6, с. 159].

Однак усі події, описані в літописі, незалежно від того, сталися вони «до» чи «після» офіційного прийняття християнства в киеворуській державі, оцінюються автором із позиції християнина.

У контексті розповіді про розселення племен знаходимо досить широку авторську інтерпретацію гендерних відносин. Так, поляни «стыдѣньє къ снохамъ своимъ и къ сестрамъ, и къ матеремъ своимъ, и снохъ къ свекромъ своимъ и къ дѣверемъ велико стыдѣньє имущє» [7, с. 20]. Весільні звичаї у них такі: «Не хожаше женихъ по невѣсту, но привожаху вечеръ, а заутра приношаху что на ней владучє» [7, с. 20]. Натомість деревляни «умькаху у воды дѣвица» [7, с. 20] і не мали традиції одружуватись, так само, як і радимичі, в'ятичі, кривичі та сіверяни. Останні влаштовували масові ігрища між селами і там «умікаху жены собѣ, с нею же кто свѣщевашєся; имяхуть же по двѣ и по три жены» [7, с. 23]. Це ті племена, які не знали Закону Божого. Гендерна позиція автора тут прямо залежить від особливостей християнського світогляду та політичної позиції. Він порівнює різні племена у площині стосунків між чоловіком та жінкою та приходиться до висновку, що ті з них, хто дотримується «Закону Божого» характеризуються рівними, законними перед суспільством і Богом міжстатевими стосунками, а ті, які зневажають – перетворюють ці стосунки на дикунські оргії. Принцип гендерної рівності тут не зберігається, оскільки чоловіки мають право володіти будь-якою жінкою, яку здобудуть силою, а іноді й кількома жінками одночасно, при цьому жодними законними чи моральними рамками їхня поведінка не обмежується. Чинником, який визначає міжстатеве домінування стає фізична сила.

Однак, автор розглядає цю проблему не однобоко. Він, відстоюючи принцип рівності та законності міжстатевих стосунків, який є органічним християнській філософії, знаходить приклад іншої крайності – домінування жіночої частини суспільства над чоловічою: «Амазоняни же мужа не имуть, акы скоть бесловесный, но единою лѣтомъ к вешнимъ днемъ озѣмьствени будутъ, и съчитаются съ окрѣстными мужи, яко нѣкоторое имъ торжество и велико празднество времятѣ [мъ] мнятъ, отъ нихъ заченшимъ в чревѣ, и паки разбѣгнутся отсюду вси. Въ время же хотящимъ родити, аще родится отроча, погубятъ и, аще ли дѣвическъ поль, то въздоятъ и прилѣжно и въспитають» [7, с. 24]. Звичайно, територія, де проживає плем'я амазонок, знаходиться далеко від Київської Русі і про особливості суспільних відносин автор дізнається з чужоземного джерела (із хронографа візантійського історика Георгія Амартола).

Такі відомості з'являються в «Повісті врем'яних літ» не випадково. Таким чином літописець показує суспільну та морально-етичну вищість полян над іншими народами. Він ставить за приклад міжстатеву поведінку, розподіл соціальних ролей у сформованому

відповідно до християнських принципів суспільстві. У Київській Русі жінка вважалася рівноцінною чоловікові, але традиційно стояла «за ним» і ставала головою родини лише після смерті чоловіка. «У релігійній літературі поширена думка, що християнство піднесло жінку на нечувану висоту. Але правдою є й те, що традиційно в усіх світових релігіях жінка розглядається як істота «друга» за впливом, нижча за значенням в організації суспільного життя, меншовартісна порівняно з чоловіком» [5, с. 47].

У свідомості літописця існували усталені в тогочасному суспільстві уявлення про особливості розподілу праці між статями: «Культура кожного суспільства, як і уява соціалізованого в ній індивіда, містить узагальнені уявлення про те, якими є чоловіки й жінки та чим вони повинні займатися. Такі узагальнені усталені уявлення стосовно спільнот чоловіків і жінок загалом називають гендерними стереотипами» [6, с. 160]. Трактують гендерного розподілу праці в давньому та сучасному суспільстві істотно відрізняються. Нині розподіл соціальних ролей слід розуміти як їх «ієрархічне впорядкування, тобто стратифікацію різних видів діяльності та категорій людей, які їх виконують. Види діяльності, що їх суспільство приписує чи очікує від представників різної статі, суттєво різняться за престижністю, рівнем оплати, обсягом виконання керівних і владних повноважень» [6, с. 161]. В основу формування гендерних ролей в давньоукраїнському суспільстві, найімовірніше, ліг розподіл праці за статевою ознакою, провідну роль в якому відіграла біологічна здатність жінки до народження дітей. З огляду на це, чоловіки, зазвичай, були воїнами, мисливцями, тобто займалися діяльністю, яка вимагала великих часових затрат, часто була віддалена від дому і містила в собі небезпеку. Жінки ж, оскільки мали народжувати і доглядати дітей, займалися діяльністю, пов'язаною з улаштуванням домашнього побуту.

З огляду на наявні у свідомості давньоукраїнського суспільства гендерні стереотипи щодо розподілу праці між жінками та чоловіками, стає зрозумілим здивування літописця щодо відомостей, знайдених у хронографі Амартола. Там ішлося про гендерні відносини, характерні для чужоземних суспільств, зокрема, гіліомів: «жены у нихъ орють, и хоромы зижють, и мужьскыя дѣла творять, но и лобы творить елико хочеть, не въздѣржаемы отъ мужий своихъ отинудъ, низазрятъ, в нихъ же суть и хоробрыя жены, ловити звѣрѣ крѣпкы; владѣють жены мужьми своими и въздобляють ими» [7, с. 22].

Однак здивування літописця тут викликане не лише абсолютно іншим способом розподілу праці у суспільстві, де жінка, по суті, «грала» чоловічу соціальну роль, а ще й специфічною сексуальною позицією жінки. Тут знову таки відчутний вплив соціального стереотипу, сформований християнськими традиціями, за якими жінка може мати лише одного чоловіка перед суспільством та перед Богом. Вона має зберігати вірність, відданість та покірність, забувши про пристрасть та спокусу. На підтвердження цієї думки знаходимо в літописі роздуми автора про те, якими бувають жінки. Однак ці роздуми не прямі, а

«списані» з біблійних слів царя Соломона, який свого часу мав «сімсот жінок і триста наложниць» та ділив жінок на «чеснотних» та «блудниць». «Блудниці» злі та нерозважливі: «медь бо каплетъ отъ усть ея, жены любодѣйца, во время наслажаеть твой гортань, послѣдѣже горьчѣе желчи обрящещи» [7, с. 134]. Натомість «чеснотні» жінки – розумні, працьовиті, турботливі: «обрѣтши волну и лені, створить благопотребная рукама своима; бість яко корабль, куплю дѣюще, издалеча събираеть себѣ богатство; и вѣстаетъ из ноши, и даеть брашно дому и дѣло рабынямъ; видѣвши тяжание куповаше, отъ дѣль руку своею насадить тяжание; препоясавши крѣпко чресла своя, и утвѣрди мышцы свои на дѣло, и вкуси, яко добро дѣлати, и не угасаетъ свѣтилникъ ея всю ночь; руцѣ свои простираеть на полезная, локти же свои утвѣржаеть на веретено; руцѣ свои отвѣрзаеть убогимъ, плодъ же простре нищимъ; не печеться о дому своемъ мужъ ея, егда кдѣ будетъ» [7, с. 134]. Літописець вимальовує християнський ідеал праведної жінки, який, по суті, і розкриває один із гендерних стереотипів давньоукраїнського суспільства.

З усього згаданого можемо зробити висновок, що у період Середньовіччя у Київській Русі вирішальна роль у прийнятті усіх важливих рішень належала чоловікам (згадаймо широкий спектр князів та воевод, які в різні часи відіграли ключові ролі в історії давньої України). Однак ми можемо виділити і такі періоди в нашій історії, коли ролі державних правителів досить вправно та успішно виконували жінки (наприклад, княгині Ольга та Анна). У переважній більшості це були вдови, які після смерті чоловіків зайняли високе становище в суспільстві.

Варто зазначити, що політика правління князів та княгинь напругу залежала від їхньої гендерної приналежності і була різною у чоловіків та жінок. Порівняємо специфіку політики князя Ігоря та його дружини княгині Ольги.

Князь Ігор відомий великими і досить вдалими походами на Царгород, на Азовське узбережжя, активними діями щодо приєднання племен (уличів, древлян) до держави Київська Русь. Характерною ознакою його «чоловічого» правління була сила, а інколи й жорстокість. Показовим є епізод про збір данини з древлянських племен. Одержимий ідеєю збагачення шляхом постійного збільшення податків, князь накликав на себе праведний гнів древлянського народу. Спочатку сила та жорстокість дала очікуваний результат, але потім остаточно засліпила князя. Відіславши основну частину військової дружини додому, він повернувся до продовження грабунку, бажаючи ще більшого збагачення. Обурені такою поведінкою правителя, древляни зважуються на рішучий крок – убивство князя, адже «аще ся ввѣдуть волкъ въ овцѣ, то относить по единой все стадо, аще не убьютъ его; тако и сий, аще не убьеть его, то вси ны погубить» [7, с. 80]. Навіть після попередження та прохання гнобленого народу припинити грабунок, князь не зупиняється і врешті його таки знаходить смерть.

Отже, серед основних «військово-політичних» та особистісних якостей князя Ігоря були сила та

витривалість, які, в поєднанні з гострим розумом та вдалою військовою тактикою давали грандіозні результати. Однак ті ж сила та витривалість, при одночасній одержимості бажанням влади та збагачення, призвели до сліпоты та нерозсудливості князя, за що йому довелося заплатити досить високу ціну. Бажання домінувати, природна схильність до жорстокості, військовий азарт та невміння вчасно зупинитися призвели до швидкого закінчення правління киеворуського князя.

Після смерті Ігоря його високий суспільний статус займає дружина. «В історії України Ольга постає як мудра правителька високого дипломатичного хисту, реформаторка внутрішнього життя своєї держави в різних площинах: економічній, культурній, ідеологічній» [8, с. 28]. «За часів Ольги в Києві будують церковні храми, збільшується кількість християн, вона не обходить своєю увагою важливі справи облаштування церкви» [8, с. 29].

Княгиня Ольга, втративши чоловіка, в один момент перетворюється з дружини у вдову і правительку могутньої держави. Вона змушена приміряти на себе чужу, у великій мірі маскуліну соціальну роль, пов'язану з прийняттям важливих державних рішень, веденням міжнародної політики, знанням тонкощів військової справи та ін.

За «Повістю врем'яних літ», першим політичним рішенням, прийнятим Ольгою в новому статусі, стала помста древлянам за смерть чоловіка. Будь-який князь у такій ситуації зібрав би велике військо і рушив би «вогнем та мечем» відстоювати честь своєї родини та нести смерть винним. Однак княгиня Ольга чинить інакше – не силою, а хитрістю вирішує покарати народ, який осмілився вкоротити віку її чоловікові. Вона без видимого сліду болю або агресії приймає принесену древлянами трагічну звістку: «Люба ми есть рѣчь ваша, уже мнѣ свого князя не красити; но хочю вы почтити на утѣрѣя предѣ людьми своими» [7, с. 82]. Однак одразу ж вигадає їм жорстоке і принизливе покарання. Нібито для великої честі, іменитих послів несуть у човнах і, як виявилось, на вірну смерть (древлянських послів кинули в глибокі ями і поховали живцем). Цього княгині видається замало і вона велить прислати до неї «мужів нарочитих», шанованих, хитрістю вмовляє їх відвідати «мовницю» і спалює там же, не засумнівавшись ні на мить.

Наступним кроком Ольги стає справляння тризни за чоловіком на древлянській землі. Вона не збирає великого війська, яке може викликати сумнів щодо мирноспрямованості її планів, а йде з малою дружиною, влаштовує пишну тризну, під час якої напуває древлян і наказує своїм воїнам їх убити. Таким чином, княгиня без жодних втрат із свого боку винищує понад п'ять тисяч ненависного їй народу. І лише після цього, зібравши велике військо, вступає у відкритий бій з древлянами і перемагає їх. Однак, аби повністю підкорити волелюбний народ своїй волі і унеможливити повторне повстання, вона спалює місто і вбиває старійшин: «И яко взя городъ и пожже и, старѣйшины же города ижже, и прочая люди овѣхъ изби, а другия работѣ предадумемъ своимъ, а прокъ

остави ихъ платити дань, и възложи на ня дань тяжьку» [7, с. 90].

Отже, крім знання військової справи, вміння вести переговори, володіння силою, спритністю та витривалістю, княгиня вміло використовує жіночу хитрість та терпеливість.

Гендерний аспект «Повісті врем'яних літ» розкривається через призму християнського світогляду автора. Він залишається вірним соціальним стереотипам жіночості та мужності, що панував у середньовічному суспільстві, де чоловікові відводиться роль годувальника та захисника родини та держави, а жінці – роль дружини, матері, яка займається вихованням дітей,

веденням домашнього господарства. Жінка вважалася рівноцінною чоловікові, але традиційно стояла «за ним» і ставала головою родини лише після смерті чоловіка. Отже, існували випадки, коли жінки змінювали соціальну роль і набували, відповідно, іншого соціального досвіду. Показовою в цьому плані є історія княгині Ольги, яка в певній мірі спростовує беззаперечність стереотипів, які існували у середньовічному суспільстві щодо розподілу праці між чоловіками та жінками. Засвоївши нову, традиційно маскуліну соціальну роль, вона зберігає ряд фемінних якостей, займаючи гендерно нейтральну світоглядну позицію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агеева В. Гендерна літературна теорія та критика / Віра Агеева // Основи теорії гендеру : [навч. посібник]. – К. : К. І. С., 2004. – С. 426–445.
2. Баррі П. Вступ до теорії: літературознавство і культурологія / П. Баррі. – К. : Смолоскип, 2008. – 339 с.
3. Білоус П. В. Помста княгині Ольги древлянам: міфопічний контекст / П. В. Білоус. Давня українська література в школі : [навчальні матеріали]. – Житомир : ЖДУ, 2007. – С. 82–91.
4. Зборовська Н. Психоаналіз і літературознавство : [посібник] / Ніла Зборовська. – К. : Академвидав, 2003. – 392 с.
5. Мельник Т. 50/50: Сучасне гендерне мислення : [словник] / Тамара Мельник, Лариса Кобилянська. – К. : К. І. С., 2005. – 280 с.
6. Основи теорії гендеру : [навчальний посібник / за заг. ред. М. Скорик]. – К. : К. І. С., 2004. – 536 с.
7. Повість врем'яних літ : Літопис (За Іпатським списком) / [пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. Яременка]. – К. : Рад. письменник, 1990. – 558 с.
8. Українки в історії / [за заг. ред. В. Борисенко]. – К. : Либідь, 2004. – 328 с.

© Марчук К. А., 2012

Дата надходження статті до редколегії 22.03.2012 р.